

Рябовол Тетяна Анатоліївна
ст. н. співробітник НДІ Психології
ім. Г.С. Костюка НАПН України
Ryabovol Tatiana Senior Research Fellow
Research Institute of Psychology of
GS Kostiuk NAPS of Ukraine

Окремі аспекти соціально-психологічної корекції особистості молодших школярів з викривленнями у розвитку емпатії.

Some aspects of social and psychological adjustment personality younger pupils distortions in the development of empathy.

Стаття розкриває деякі аспекти соціально-психологічної корекції дітей молодшого шкільного віку з порушеннями у розвитку емпатії. Автор вказує на те, що емпатія є основою формування соціальних умінь та моральних норм. Дослідженням визначаються причини порушень у розвитку емпатії дітей молодшого шкільного віку. В статті розглядаються принципи, методи, способи та форми корекції емпатії.

Ключові слова: адаптований, дезадаптований, ідентифікація, інтроєкція, емпатія, мотивація, рефлексія, самоповага, соціальна адаптація.

Гострота проблем соціальної адаптації в Україні у час переходу від тоталітарного режиму до демократії посилюється. Змінюється така категорія важелів керування людською поведінкою як суспільні стереотипи, що з часом відображається на моральних нормах та цінностях. Переконавання та настанови у перехідний період також піддаються випробуванням та кардинальним змінам, а від так трансформується і поведінка. Одним із наслідків цих перемін є високий рівень злочинності, особливо серед молоді та підлітків. Кричущими є факти демонстрації агресивності та насильства неповнолітніх, зняті заради популярності їхніми ж ровесниками та розміщені для перегляду в мережі Інтернет. Не менш прикрими є свідчення, що переглядів таких відео налічується десятками сотень. Сам собою напрошується висновок про зростання в суспільстві

жорстокості та бездуховності. Дослідження перебігу цього процесу з середини, доводить, що основною його детермінантою є педагогічна занедбаність неповнолітніх.

Батьки, з одного боку, традиційно, а з іншого через занятість передають обов'язок виховання дітей школі. Сучасна школа також зайнята виживанням та поліпшенням матеріальних умов, отже, педагоги в свою чергу перекладають відповідальність за виховання учнів на батьків – утворюється своєрідне замкнене коло. Найбільше в таких обставинах потерпають діти. Проблема потребує негайного і серйозного втручання з боку державних органів та суспільних організацій і не лише з гуманістичних переконань, а й з прагматичних, адже теперішні неповнолітні – майбутнє цієї країни. Отже визначальним завданням психологічної науки постає завдання віднайти нові способи формування гуманності у підростаючого покоління, навчити його конструктивному діалогу, гуманним правилам співжиття. Подолати цю проблему покликана психокорекційна розвивально-відновлювальна робота з учнями, що мають асоціальну поведінку.

Здатність опанувати ті моральні цінності та норми поведінки, котрі відповідають вимогам суспільства є одним з критеріїв успішної соціальної адаптації підростаючої людини [4]. Сприяє їх засвоєнню високий рівень соціального інтелекту, неодмінною складовою, якого є здатність до емпатії. В свою чергу, емпатійність індивіда є важливим підґрунтям для виховання у нього моральних цінностей, гуманного ставлення до інших [3]. Наше дослідження способів корекції емпатії має на меті допомогти практичним психологам, соціальним педагогам, вчителям та батькам вирішити проблему соціальної дезадаптації молодших школярів та попередити її виникнення в підлітковому віці.

В результаті теоретичного аналізу літературних джерел з проблеми формування та розвитку емпатії у неповнолітніх ми висунули припущення: оптимізувати розвиток емпатії можна з допомогою інтегрованих психокорекційних методів, засобами послідовного, систематичного

навчання, формування та тренування комунікативних умінь та навичок необхідних для успішної соціальної адаптації.

Розвиваючи та формуючи моральні засади, почуття співпереживання, співчуття, співучасті, тренуючи комунікативні, інтерактивні та коопераційні уміння та навички, запобігаємо генеруванню проявів агресивних, асоціальних та антисоціальних потреб і вчинків неповнолітніх.

Природно, процес формування емпатії починається з раннього дитинства та активно продовжується в початковій школі, адже переважно і найкраще, і найгірше в людині закладається в дитинстві, і свідомо чи несвідомо реалізується протягом всього життя. Дослідження вікових особливостей емпатії з позиції системно - діяльнісного підходу показали, що гуманне ставлення до однолітків, як ознака емпатійності, розвивається від безпосередніх реакцій у 5 – 6 років через опосередковане змістом спільної діяльності ставлення 7 – 9-річних до внутрішньо опосередкованих гуманних настанов дітей 10 – 13 років. Виходячи з того, що:

- співчуття і співпереживання дошкільника та його гуманні вчинки ще доволі ситуативні і виникають завдяки синтонності;
- в молодшому шкільному віці продовжується генез когнітивного та прогностичного компонентів емпатії;
- наприкінці дитинства – потреба у повазі, взаєморозумінні та співпереживанні є провідною у взаємодії дитини та дорослої людини;
- відхилення в поведінці, та викривлення особистості ще не набрали тотального характеру – вважаємо, що оптимальним віком для корекції емпатії є вік 8-ми – 10-ти років, таким чином подібна робота набуватиме швидше профілактичної природи.

І найважливіше: у зоні найближчого розвитку знаходиться потреба у спілкуванні та авторитет серед ровесників, здобувати який, допоможуть комунікативна активність, впевненість в собі та вміння зрозуміти іншого. Усі перераховані атрибути набуваються та вдосконалюються у контексті групової ідентифікації, у процесі спілкування з ровесниками. Критерієм успішного «життя» в групі стає ставлення однолітків до дитини: прийняття

дитини чи відторгнення або, навіть, ізоляція. Важливу роль тут відіграє рівень розвитку емпатії. Наявність або відсутність авторитету найбільше впливає на формування самооцінки у цьому віці, а від ставлення до самого себе залежить і ставлення до інших, утворюється ніби замкнене коло. Крім того, підлітковий вік є також наступним періодом генезу та вдосконалення когнітивного компоненту емпатії, розвитку особистісної рефлексії, нових умінь сприймання та прогнозування поведінки інших людей, наступним етапом означення особистісних меж, становлення самоконтролю над власними переживаннями і поведінкою, подальшого усвідомлення моральних засад людських взаємин.

Апробація власних методів корекційної роботи з молодшими школярами та методів інших авторів дозволила нам виявити умови підвищення ефективності психокорекційної роботи серед них: максимум інтерактивної діяльності, індивідуальний підхід до учасників груп, авторитет дорослого для дитини.

Переважна більшість існуючих корекційних програм для роботи з дезадаптованими учнями передбачають широкий спектр впливу на когнітивні, емоційні та поведінкові особистісні складові, не є виключенням і корекція емпатії. Якщо зосередити увагу лише на емпатійному спілкуванні без формування необхідних перцептивних, ревербераційних і когнітивних аналітичних умінь, ефективність такої роботи буде мінімальною, без них дитина нездатна буде набуті на групі емпатійні уміння переносити і підтримувати в реальному житті.

Варто зауважити, що плідним психолого - педагогічний супровід учнів початкової школи може бути лише в комплексі всієї виховної роботи навчального закладу. За умови ефективної взаємодії з класними керівниками та класоводами, педагогами ГПД, котра має починатися з перших днів навчання дитини. Тому концепція оптимізації емпатії передбачає системний підхід та взаємодію всіх учасників виховного процесу. Реалізація заходів має здійснюватися у формі послідовної психодіагностичної, психокорекційної, тренінгової роботи психолога з

учнями, консультативної та тренінгової – з педагогами і батьками. Це дасть можливість вплинути на умови виникнення соціальної дезадаптації:

- запобігти порушенням взаємодії дитини із значимими для неї дорослими: педагогами, батьками, або особами що їх замінюють;

- посилити зацікавленість у позитивному результаті всіх суб'єктів виховного процесу та зменшити брак співчуття, співпереживання у міжособистісних взаєминах дитини і найближчого оточення, а натомість часто наявні байдужість та агресія, більшість досягнень дитини в корекційній групі нівелюватимуться;

- довести до відома педагогів та адміністрації, що на розвиток гуманних стосунків у дітей молодшого шкільного і особливо молодшого підліткового віку значно впливає організація їхньої праці у навчальних закладах;

«Норма гуманності актуалізується та досягає свого максимуму лише за умови спільної інтерактивної діяльності, котра характеризується єдиним перцептивним полем та єдиним об'єктом взаємодії дітей, що створює у них спільний емоційний настрій, викликає почуття причетності кожного до спільної мети та полегшує ідентифікацію дитини з однолітками.» [5]. Інакше кажучи, така діяльність є тим особливим соціальним засобом, що сприяє прояву гуманних стосунків та емпатії, зокрема, між дітьми.

Нажаль, саме коактивна форма організації навчання дітей переважає у більшості сучасних загальноосвітніх закладів. Таким чином, невміла організація дитячої взаємодії гальмує розвиток особистості дитини молодшого шкільного віку, зокрема, її гуманістичних переконань, здатності до діалогу та співробітництва, співчуття та взаємодопомоги. Розробляючи корекційну програму для дезадаптованих неповнолітніх.

Вважаємо за потрібне, вказати і на таку особливість у сучасному підході до навчання й виховання дітей, як об'єднання дітей у групи одного віку. Це зручно, в першу чергу, для педагогів, тому що дозволяє зосередитися на певних особливостях навчального матеріалу. Проте, для формування емпатії, а також виховання гуманних рис міжособистісного

спілкування дітей створює суттєві перешкоди. Між дітьми одного віку виникає сильніше змагання за увагу й доброзичливе ставлення значущих дорослих, на відміну від подібного бажання у вихованців різновікових груп, адже вони мають одну й ту ж комунікативну потребу, приблизно однаковий досвід і навички спілкування. Тому ровесники сприймаються ними швидше, як конкуренти, а ніж як друзі. На підтвердження даної думки приведемо приклад взаємин у позашкільних закладах. Моральний клімат в гуртках та студіях за інтересами значно здоровіший, стосунки між дітьми, як правило, доброзичливіші, ніж у класних колективах навчальних закладів.

Становлення поведінки, вмотивованої рівнем моральної свідомості дитини потребує формування настанов на спрямованість до людей: навчання відкритості у ставленні ставлень до інших, демонстрації привітності до них, формування прагнення виправдати почуття та дії іншого; розвиток доброзичливості, чуйності, взаємоповаги, формування переконання про право кожної людини на власні почуття, власну гідність;

Що ж до методів корекційної роботи з дезадаптованими неповнолітніми, то практично всі дослідники вказаної проблеми зазначають складність даної задачі, що обумовлена не лише виправленням дисгармонійного розвитку особистості, але й безліччю інших чинників.

Ми вважаємо, за необхідне формування тих складових емпатії, наявність яких сприятиме її гармонізації. Сенситивність, рівень моральної свідомості, спрямованість на інших людей, як правило, доволі розвинені у високоемпатійних дітей. Надрозвиненим також є емоційний компонент або здатність до зараження чужими емоціями. Оптимізація розвитку емпатії у цих школярів з допомогою системи корекційно - розвиваючих занять має сприяти розвитку особистісної рефлексії, формуванню нових умінь сприймання та прогнозування поведінки інших людей, допомагає на етапі означення особистісних меж, становлення саморегуляції власних переживань і поведінки.

Необхідною умовою для того, щоб у дитини виникло співчуття, співпереживання, бажання допомогти іншому є позитивне ставлення до нього, сприйняття його як цінності. Тому надзвичайно важливо навчити дітей, що зазнають труднощів у пристосуванні до соціального середовища, позитивному ставленню до інших через уміння приймати себе такими, якими вони є насправді. Навчити дитину приймати себе та інших допомагає психологічна підтримка, співчуття її емоційному стану, допомога у самоусвідомленні її мотивів, почуттів та потреб. «Настанови, що до інших та що до себе, не лише не протилежні, але й корінним чином взаємообумовлені, ... любов до інших і любов до себе не є альтернативними. Навпаки, настанова на любов до себе виявляється у всіх, хто здатен любити інших. ...вона є передумовою турботи, поваги, відповідальності та знань», – стверджує Е.Фром.

Для формування адекватної самооцінки та позитивного самоставлення у дітей молодшого шкільного віку добре підійдуть постулати виховної системи «Self-esteem»: розвиток почуття безпеки (не боїться проявити себе) та індивідуальності, відчуття соціальної активності приналежності (групі, команді, колективу), розуміння мети, почуття компетентності, відповідальності за власні почуття (переживання) та взаємини з іншими людьми. Тим більше, що їх можна застосовувати і в системі виховної роботи класоводам та вихователям ГПД.

Тому завдання розвивально - корекційних заходів ми вбачаємо у:

- створенні атмосфери відкритості, довіри у взаєминах між учасниками, заохочення до вільного самовираження;
- усвідомленні дітьми проблем у спілкуванні та усунення емоційного дискомфорту учасників;
- засвоєнні нових знань про спілкування, умінь та навичок взаємодії в малих групах;
- вироблення вміння зберігати особистісні межі, «вчасно повертатися у власний внутрішній світ», протистояти впливу та маніпуляції;

- поліпшенні соціальних здатностей до співчуття, співпереживання, кооперації;
- напрацюванні уміння сприймати психологічний стан людини;
- формуванні навичок саморегуляції та схильності до управління власними емоціями в емпатогенних ситуаціях;
- сприянні формуванню визнання цінності інших людей та настанов на позитивне ставлення до них;
- розвитку емоційності, сенситивності, моральності, здатності до рефлексії у низькоемпатійних школярів;
- зниженні кількості внутрішніх протиріч, тривожності та агресивності молодших школярів;
- виробленні позитивного самоствавлення, впевненості в собі, почуття власної гідності;

Під час роботи широко використовуються аутотренінг, рольові ігри, психодрама, елементи арт - терапії. В групах молодшого шкільного віку застосовується ляльковий театр; у групах підлітків – вигадані імена учасників, що дає змогу додатково створити атмосферу безпеки. На початкових етапах роботи дітям надається можливість виразити свої почуття, відносини в малюнках, вигаданих казках та історіях; потім, з використанням лялькового театру чи зображень персонажів, вони розігрують сценки спілкування, поступово посилюючи емоційну насиченість сюжету. Велика увага приділяється невербальній комунікації (вправи «Дзеркало», «Дистанція спілкування» тощо).

Звичайно ж, становлення досвіду будь-якого спілкування, та формування комунікативної культури неможливі без таких психологічних ланок:

- інтуїції, коли певний спосіб спілкування засвоюється на рівні внутрішнього відчуття, неусвідомленої логіки – в інтеріорізованій формі, а вже потім особистість ознайомлюється з комунікативними правилами і закономірностями спілкування — подібно до того, як відбувається опанування мови та мовлення з пізнішим оволодінням правилами

граматики;

- механізму спостереження зразка – того, як діє інша людина в комунікативній ситуації, максимально наближеній до реального життя;

- власного досвіду, коли людина сама має потрапити в аналогічну комунікативну ситуацію і діяти відповідно до зразка;

- вправляння, адже «повторення - мати навчання»;

- вироблення системи комунікативних умінь і навичок, які спонукають особистість до набуття нових умінь;

- наявності «внутрішнього цензора» своєї комунікативної поведінки – певних якостей, які мають моральний смисл і не дозволяють діяти на шкоду іншим людям, ображати їхню гідність, нехтувати їх інтереси;

- вироблення сенситивності – особливої чутливості до психічного стану іншої людини.

Розробляючи програму корекційних заходів для дезадаптованих неповнолітніх необхідно враховувати й такі особливості пізнавального та мотиваційного розвитку цих дітей як:

- низький інтелектуальний та культурний рівень, притаманний дезадаптованим неповнолітнім;

- відсутність навичок інтроспекції та особистісної рефлексії (вікові особливості контингенту опитуваних).

- використання хибних еталонів (наприклад: діти в цьому віці зазвичай порівнюють себе лише з близьким оточенням).

- слабка мотивація виконання запропонованих завдань, що може призвести до повної відмови від співробітництва, грубих викривлень або до цілком випадкового характеру відповідей.

Всі ці властивості важковиховуваних дітей впливають на ефективність психокорекційної роботи. Тому завдання для психокорекційної роботи групи, вправи мають бути доступними, цікавими, короткотривалими, з елементами руху, по можливості, проводитись в ігровій формі.

Обов'язковим з нашої точки зору має бути позитивне підкріплення реальної співдії та допомоги іншим.

На заключному етапі роботи групи важливо домогтися перенесення засвоєних у групі навичок у реальну ситуацію спілкування, приділяючи головну увагу системі «домашніх завдань» з їх наступним обговоренням.

З метою закріпити навички спілкування з батьками, проводиться робота з формування мотивації досягнення, способів планування дій та засобів подолання перешкод. Критерієм успішності завершення занять є встановлення відвертої, спокійної атмосфери в групі та розширення діапазону поведінки у всіх учасників групи (вдома, в школі тощо), що приводить до зниження агресивності. Бажані нормалізація самооцінки учасників, посилення навичок самоконтролю.

Висновки.

Отже розроблена програма заходів, в цілому, сприятиме формуванню вербальних та невербальних умінь та навичок спілкування, а також навичок виходу з ситуацій конфлікту, умінь та навичок самоконтролю, розвитку комунікативної впевненості та активності, відповідальності за власні переживання та підтримання взаємин з іншими людьми; корекції основних моральних цінностей та пріоритетів та особливостей самоставлення дітей молодшого шкільного віку з труднощами соціальної адаптації.

Література

1. Головаха Е. И., Панина Н. В. Психология человеческого взаимопонимания./Головаха Е. И., Панина Н. В. – К., 1989. – 181 с.
2. Гольдштейн А., Хомик В. Тренінг умінь спілкування: як допомогти проблемним підліткам / Пер. з англ.. В. Хомика. – К.: Либідь, 2003. – 520с.
3. Журавльова Л.П. Психологія емпатії. //Монографія// Журавльова Л.П. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І Франка, 2007 –327с.
4. Максимова Н.Ю., Милютіна Е.Л. Курс лекцій по детской патопсихологии / Максимова Н.Ю., Милютіна Е.Л.. – Ростов-на-Дону,

2000. – 573 с.

5. Петровский А.В. Быть личностью./ Петровский А.В. – М.: Педагогика, 1990. – 111 с.
6. Сухомлинский В.А. Потребность человека в человеке./ Сухомлинский В.А. – М.: Сов. Россия, 1978. – С. 10-11.

The article exposes reveals some aspects of the social and psychological adjustment of primary school children with developmental disorders of empathy. The author points out that empathy are the basis for social skills and moral standards. The research identifies the causes of disorders in the development of empathy of children of elementary school age. This article considers the principles, techniques, methods and forms of correction empathy.

Keywords: adapted, disadaptaited, identification, introjection, empathy, motivation, reflection, self-esteem, social adaptation.